

MIĘDZY UPAMIĘTNIENIEM A MANIPULACJĄ. OBÓZ KONCENTRACYJNY W JASENOVACU W SERBSKIEJ PAMIĘCI I PRZESTRZENI PUBLICZNEJ NA PRZEŁOMIE LAT 80. I 90. XX WIEKU

MATEUSZ SOKULSKI

ABSTRACT. Between commemoration and manipulation. The concentration camp in Jasenovac in Serbian memory and public space in the late 1980s and early 1990s. The article discusses the question of the politics of memory in the public discourse of Serbia in the 1980s with regard to the crimes committed by the Ustasha regime against the Serbian population in Independent State of Croatia (NDH), during World War II. The discussion on this topic was presented on the basis of the press from the second half of the 1980s and the early 1990s. The predominant number of publications emphasised that the Serbs suffered huge losses and that the crimes against the Orthodox population in the NDH were never punished. Discussions about the genocide, which was often described in Serbia as “forgotten”, referred to the political climate in the republic at the time. Leading Serbian politicians spoke sharply on the subject, and numerous scientific and quasi-scientific publications were published. The number of victims was manipulated. Moreover, a message about the “awakening of the Ustasha spirits” was developed in relation to Croatian national activities. Anti-Croatian rhetoric intensified with the introduction of the multi-party system in Yugoslavia (1989) and strengthening of secessionist aspirations in Croatia. The discussions concerning Jasenovac were developed in the context of the political crisis of the federation at the time and the aspirations of Serbian elites towards national unification of Serbs around martyrdom messages.

STRESZCZENIE. W artykule omówiono kwestię polityki pamięci w dyskursie publicznym Serbii w latach 80. XX wieku w odniesieniu do zbrodni ustaszys podczas II wojny światowej, popełnionych przeciwko Serbom w Niezależnym Państwie Chorwackim (NDH). Dyskusja na ten temat została przedstawiona na podstawie tekstów prasowych z drugiej połowy lat 80. i początku lat 90. W dominującej liczbie publikacji podkreślano, że Serbowie ponieśli ogromne straty, a zbrodnie przeciwko prawosławnym w NDH nigdy nie zostały ukarane. Zwracano uwagę na liczbę ofiar, często zawiązując liczbę zamordowanych w Jasenovacu. Dyskusje o ludobójstwie, które w ówczesnej Serbii często określano mianem „zapomnianego”, odnosiły się do ówczesnego klimatu politycznego w republice. Czołowi politycy serbscy ostro wypowiadali się na ten temat, ukazywały się liczne publikacje o charakterze naukowym i quasi-naukowym. Wielokrotnie manipulowano liczbą ofiar. W odniesieniu do działań narodowych chorwackich rozwijano przekaz o „przebudzeniu duchów ustaszys”. Antychorwacka retoryka nasiliła się wraz z wprowadzeniem systemu wielopartyjnego w Jugosławii (1989) i nasileniem dążeń secesjonistycznych w poszczególnych republikach. Tematy dotyczące Jasenovaca były rozwijane w kontekście ówczesnego kryzysu politycznego w Jugosławii i aspiracji elit serbskich w kierunku narodowego jednoczenia Serbów wokół przekazów martyrologicznych.

Autor: Mateusz Sokulski, Uniwersytet Śląski, Wydział Humanistyczny, Instytut Historii, ul. Bankowa 11, 40-007 Katowice, Polska; Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Katowicach, ul. Józefowska 102, 40-145 Katowice, Polska, e-mail: mateusz.sokulski@us.edu.pl, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0003-1204-429X>

Keywords: Jasenovac, memory, genocide, Serbia, Croatia, nationalism

Słowa kluczowe: Jasenovac, pamięć, ludobójstwo, Serbia, Chorwacja, nacjonalizm

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXX, Poznań 2023, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 225–248, ISBN 978-83-67284-33-2, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish.

<https://doi.org/10.14746/bp.2023.30.14>

WPROWADZENIE

Powrót do spraw narodowych w Serbii w latach 80. XX wieku zbiegł się z kryzysem reżimu komunistycznego. Rezultatem tego procesu było zainteresowanie historią, a sprawa zbrodni dokonywanych w Jasenovacu, polityki Niezależnego Państwa Chorwackiego (NDH) w latach 1941–1945 wobec Serbów stała się tematem rozpalającym opinię publiczną¹. Serbskie elity podawały w wątpliwość mit partyzantki o wspólnej walce narodów Jugosławii przeciwko okupantom. Taka wizja pojawiła się m.in. w książce Veselina Đurakovicia *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, wydanej w Belgradzie w 1985 r., czy w opublikowanym rok później dziele historyka Vasilije Kresticia, *O genezi genocida nad Srbima u NDH*. Najsilniej zarzuty o wykorzystywanie Serbii i celowe osłabianie jej pozycji po 1945 r. wybrzmiały w *Memorandum* Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk (SANU) z września 1986 r. Dokument ten opublikowano w dzienniku „Večernje novosti”, pomimo krytyki ze strony środowisk partyjnych na jego sygnatariuszy nie spadły represje². Zdaniem serbskiej badaczki Olivery Milosavljević, w okresie od 1987 r. do początku lat 90. SANU odegrała decydującą rolę w kształtowaniu wspólnotowej pamięci historycznej wśród Serbów. Instytucja ta, poprzez tekst *Memorandum*, w istocie nie szukała wyjścia z kryzysu systemu, ale dostrzegała szansę na emancypację Serbów. O. Milosavljević konkludowała, że działania te były sprzeczne z ówczesnymi tendencjami, związanymi z rosnącą słabością reżimów za żelazną kurtyną i dążeniami ku demokracji³. W tekście *Memorandum* zarzucano, że celową polityką komunistów było gospodarcze osłabianie Serbii przy jednoczesnym wspieraniu najbogatszych republik — Słowenii i Chorwacji. Wspominano o aprobowaniu separatyzmów w dwóch okręgach autonomicznych, Kosowie i Wojwodinie, przy braku reakcji na rzekome i rzeczywiste prześladowania Serbów w Kosowie⁴. W odniesieniu do te-

¹ T. Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2000, s. 230–235.

² J. Dragović-Soso, „Spasioci nacije”. *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004, s. 106–109, 124–125, 134–136, 147–149, 159–160; B. Jurić, *Jasenovačke žrtve i uspostava nacionalnog programa u Srbiji (1986.–1995.)*, „Radovi” 2017, t. 49, s. 230–231.

³ O. Milosavljević, *Od Memoranduma do „kolektivne” odgovornosti [w:] Helsinške sveske*, nr 1 (*Srpska elita*), Beograd 2009, s. 7–9.

⁴ Tekst *Memorandum* SANU: S. Biserko, *Hronologija događaja 1966–2006*, Beograd 2006, s. 113–138. O sytuacji Serbów w Kosowie m.in. O. Zirojević, *Kosovo in the Collective Memory [w:] The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, red. Nebojsa Popov, Budapest 2000; M. Blagojević, *The Migration*

matyki niniejszego tekstu najbardziej wymowny był fragment: „Wylączając okres istnienia NDH, Serbowie z Chorwacji nigdy w przeszłości nie byli do tego stopnia zagrożeni jak dziś. Rozwiązanie ich narodowego statusu narzuca się jako pierwszorzędna kwestia polityczna”⁵.

Jak wskazują Jasna Dragović-Soso, Maciej Falski i Tomasz Rawski, choć kwestia zbrodni ustaszowskich nie była tematem tabu w Jugosławii, to otwarte mówienie o narodowości ofiar — czyli głównie Serbach — było postrzegane z podejrzliwością, co, jak warto zaznaczyć, było stałą praktyką w reżimach komunistycznych. Przy okazji komemoracji państwowych uciekano się do eufemistycznych sformułowań o faszystach, ofiarach faszyzmu itp., obawiając się podejmowania trudnych narodowościowo spraw z przeszłości⁶. Jednym z intelektualistów, którzy już w latach 60. podnosili sprawę rzekomego dezawuowania sprawy serbskiej w ramach systemu jugosłowiańskiego, był pisarz Dobrica Ćosić. W 1978 r., w referacie pt. *Literatura i historia dzisiaj*, wygłoszonym w SANU stwierdził on, że mało który naród cierpiał tak bardzo na przestrzeni XIX i XX w.: „Jedynie w statystykach strat ludzkich w wojnach o wolność jesteśmy równi niektórym wielkim narodom, a wielu spośród wielkich nie jest nam równych (...)”⁷. Dobrica Ćosić stał na czele grupy intelektualistów, którzy wywierali nacisk na elitę komunistyczną w celu rewizji polityki komunistycznej na rzecz afirmacji sprawy serbskiej, w tym odwrócenia tendencji ku „marginalizacji” Serbów zamieszkałych w Kosowie, Chorwacji oraz Bośni i Hercegowinie⁸.

Polityka wobec ludności serbskiej z marionetkowego Niezależnego Państwa Chorwackiego (NDH; 1941–1945) miała charakter ludobójczy i spełniała wszelkie warunki zawarte w artykule drugim Konwencji o Zapobieganiu i Karaniu Zbrodni Ludobójstwa ONZ⁹. W chwili przejścia władzy przez ustaszys, NDH liczy-

---

of Serbs from Kosovo during the 1970s and 1980s: Trauma and/or Catharsis [w:] *The Road to War in Serbia*, s. 212–238; M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Geneza konfliktu serbsko-albańskiego w Kosowie w latach 1968–1998 na tle wewnętrznej polityki Jugosławii — próba analizy*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, t. 48, s. 203–208.

⁵ S. Biserko, op. cit., s. 129–131.

⁶ J. Dragović-Soso, op. cit., s. 153–157; M. Falski, T. Rawski, *Jasenovac, Bleiburg, Vukovar: miejsca pamięci a dyskurs publiczny* [w:] *Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, red. M. Fabiszak, M.M. Owsiniński, Kraków 2013, s. 196.

⁷ S. Biserko, op. cit., s. 102.

⁸ T. Marković, *Kulturni pluralizam i monizam. Između višeglasnja i duha apsolutnog jedinstva* [w:] *Jugoslavija. Poglavlje 1980–1991*, red. S. Biserko, Beograd 2021, s. 836–837.

⁹ *Konwencja w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa Organizacji Narodów Zjednoczonych z 9.12.1948*, <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/konwencja-w-sprawie-zapobiegania-i-karania-zbrodni-ludobojstwa-16781833/art-2> [dostęp: 14.7.2023]; R. Lemkin, *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*, Warszawa 2023, s. 421–422; T. Dulić, *Ethnic Violence in Occupied Yugoslavia: Mass killing from above and below* [w:] *New Perspectives on Yugoslavia*, red. D. Djokić, J. Ker Lindsay, London–New York 2011, s. 81–82, 91–92; D. Đokić, *Unutarnje pomirenje i nacionalna homogenizacija: Diskursi o pomirenju u Srbiji i Hrvatskoj krajem 80-ih i početkom 90-ih*, „Reč. Časopis za kulturu i književnost” 2003, t. 70, nr 16, s. 116–117.

ła 6 milionów mieszkańców, Chorwaci stanowili 3,5 miliona, Muzułmanie 700 tysięcy a Serbowie 1,8 miliona. Celem ustazy było stworzenie państwa „czystego etnicznie”, czemu służyć miały masowe mordy, konwersja na katolicyzm oraz deportacje Serbów, którzy podobnie jak Żydzi i Romowie zostali pozbawieni praw obywatelskich¹⁰. Obóz w Jasenovacu był największym spośród obozów koncentracyjnych stworzonych w NDH. Powstał w sierpniu 1941 r., funkcjonował do końca kwietnia 1945 r. Składał się z pięciu części: Krapje, Bročica, Cigłana, Kozara i Stara Gradiška¹¹. Wcześniej funkcjonowały jeszcze obozy Jadovno na wyspie Velebit, Gospić, Danica (w okolicach Koprivnicy) oraz Slana i Metajna na Pagu¹². W Jasenovacu, jak wskazuje Slavko Goldstein, Serbowie stanowili 47 627 ofiar spośród odnotowanych 83 145¹³.

Sprawa Jasenovaca jako miejsca kaźni Serbów podczas II wojny światowej, była często komentowana w serbsko-jugosłowiańskich środkach masowego przekazu. Publikacje prasowe z przełomu lat 80. i 90. XX wieku pozwalają zobrazować emocje związane z traumą II wojny światowej, a także ich wpływ na ówczesne poczynania polityczne¹⁴. Wykorzystanie tego źródła jest istotne z uwagi na dominującą natenczas rolę prasy, kontrolowanej przez komunistyczny monopol informacyjny i cenzurę, w kształtowaniu postaw oraz poglądów społecznych. Jak wskazuje Olivera Milosavljević, wystąpienia serbskich intelektualistów (m.in. w *Memorandum*) były znane stosunkowo niewielkiej grupie odbiorców, ale poszczególne tezy, zwłaszcza o najsilniejszym wydzźwięku propagandowym, zostały skutecznie rozpowszechnione w przekazach prasowych¹⁵.

---

¹⁰ S. Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, Zagreb 2016, s. 39, 40; J. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010, s. 379, 395–396, 431 i n.; M. Koljanin, *The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941*, „Balkanica. Annual of the Institute for Balkan Studies” 2015, t. 46, s. 318–321; M. Cesarz, *Doktryna rasowa Niezależnego Państwa Chorwackiego (1941–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2010, t. XXXII, s. 293–296.

¹¹ Patrz strony internetowe *United States Holocaust Memorial Museum*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/jasenovac>; *Yad Vashem*, <https://collections.yadvashem.org/en/about/06358> [dostęp: 17.7.2023].

¹² M. Koljanin, op. cit., s. 325; S. Goldstein, op. cit., s. 41; I. Goldstein, *Jasenovac*, Novi Sad 2021, s. 116–118.

¹³ S. Goldstein, op. cit., Zagreb 2016, s. 39. Liczba ofiar jest przedmiotem sporu, czemu poświęciłem osobny passus w niniejszym tekście. Jak wskazuje Ivo Goldstein, do 2007 r. Muzeum Ofiar Ludobójstwa w Belgradzie (*Muzej Žrtava Genocida*) wyliczył z imienia i nazwiska 84 tysiące osób. Wedle danych kustosa tej placówki Dragana Cvetkovicia, ostateczna liczba ofiar Jasenovaca może być szacowana na 122–130 tysięcy osób; I. Goldstein, *Jasenovac*, Novi Sad 2021, s. 790.

¹⁴ Wykorzystałem materiały prasowe z Chorwackiego Archiwum Państwowego (zespół Dokumentacja Prasowa „Vjesnika”), poświęcone sprawie Jasenovaca, pomników i związanych z tym dyskusji.

¹⁵ O. Milosavljević, op. cit., s. 112.

USTASZOWSKIE ZBRODNIĘ WOBEC SERBÓW —
TEMAT BAGATELIZOWANY PRZEZ WŁADZE JUGOSŁAWII?

Jednym z najczęściej spotykanych argumentów, podnoszonych w odniesieniu do „przemilczanych zbrodni ustaszy”, była kwestia budowy pomników i upamiętniania serbskich ofiar II wojny światowej. Autorzy poszczególnych tekstów twierdzili, że skromny charakter poszczególnych monumentów bądź tablic pamiątkowych nie oddawał należytej czci tym, którzy zginęli z rąk ustaszy i świadczył o lekceważeniu pamięci ofiar. W 1989 r. wśród ludności Gliny i Vrgin Mostu zorganizowano zbiórkę pieniędzy celem budowy pomnika mającego uczcić pamięć 2000 Serbów zamordowanych w 1941 r. w Glinie oraz pobliskich miejscowościach¹⁶. W tym miejscu, od 1969 r., znajdował się pomnik autorstwa Antuna Augustinčića („Matka z dzieckiem”), który zdaniem pomysłodawców kwesty „obrażał pamięć ofiar”. Publicysta Ratko Dmitrović z rozgoryczeniem odnosił się w tygodniku „NIN” do faktu, że tak długo czekano na upamiętnienie ofiar ludobójstwa, nie odbudowano cerkwi z XIX w., a nawet nie umieszczono w jej ruinach „wiecznego ognia”¹⁷. Podobny ton można znaleźć w wydaniu tygodnika „Politika express”, w którym pisano o decyzji postawienia pomnika w miejscowości Jadovno, w miejscu byłego obozu koncentracyjnego ustaszy. Autor, M. Kljajić postawił pytanie, dlaczego władze tak długo czekały na upamiętnienie tego miejsca¹⁸. Zbrodnia w Glinie, do której doszło 12–13 V 1941 r., była jedną z najbardziej okrutnych, zamordowano wówczas 300 osób w wieku od 16 do 60 roku życia¹⁹. Kolejną odsłoną ludobójczej polityki ustaszy było wyłapanie ukrywających się mężczyzn, zgromadzenie ich w prawosławnej cerkwi w Glinie i zamordowanie, co nastąpiło 28 VII 1941 r.²⁰

¹⁶ Hrvatski Državni Arhiv [dalej HDA], 2031 — Vjesnikova Novinska Dokumentacija [dalej VND], MO 839,teczka 2224, *Spomenici i spomen obilježja iz NOB u SR Hrvatskoj*, M.J., *Nedovoljno za investiciju*, „Vjesnik” 9.02.1990.

¹⁷ HDA, 2031 VND, MO 839,teczka 2224, Ratko Dmitrović, *Protiv ubrzanog zaborava*, „NIN”, 10.12.1989.

¹⁸ HDA, 2031 VND, MO 839,teczka 2224, M. Kljajić, *Spomen obeležje na Jadovnu*, „Politika express” 9.11.1985.

¹⁹ S. Goldstein, op. cit., s. 40, I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008, s. 383; J. Tomasevich, op. cit., s. 447.

²⁰ A. Dupalo, *Banija i Sisak u NOP-u 1941.: događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014, s. 68–69; V. Muić, *Organizacija i borbeno djelovanje snaga NDH na području kotara Glina i Vrginmost tijekom 1941. godine* [w:] *Glina 1941.: tragedije i traume u pamćenju i zaboravu — zbornik znanstvenih radova s međunarodnim sudjelovanjem*, red. N. Globačnik, M. Radanović, I. Ranić, D. Roksandić, Zagreb 2022, s. 400. O relaciji ocalałego: *Kalendar genocida: 28.7.1941. Svjedočenje: Ljuban Jednak — selište Glina* [w:] *Udruženje „Jadovno 1941”*, http://jadovno.com/arhiva/eng-lat_glina/articles/kalendar-genocida-28-jul-1941-svjedocenje-ljuban-jednak-seliste-glina-l.html [dostęp: 17.7.2023].

Największą uwagę komentatorów skupiał jednak kompleks memorialny w Jasenovacu. W Serbii nadawano mu specjalne znaczenie, jednocześnie uważano, że w Chorwacji nie traktowano tego miejsca z należnym pietyzmem²¹. Kompleks muzealny upamiętniający obóz koncentracyjny został otwarty w 1968 r., dwa lata wcześniej postawiono tam pomnik „Kamienny kwiat”, autorstwa Bogdana Bogdanowicia²². O ile w pierwszej połowie lat 80. w dyskursie serbskim główne miejsce zajmowało Kosowo, o tyle tzw. mit „niebiańskiej Serbii” w dużej mierze kształtował się w odniesieniu do zbrodni popełnionych przez ustaszę, również w Jasenovacu. Wizję tę odnoszono do „milionów ofiar, które zginęły w najbardziej barbarzyńskich warunkach”. Po roku 1984 Serbska Cerkiew Prawosławna wiele uwagi poświęciła upamiętnieniu serbskich cierpień doznanych z rąk ustaszę. Patriarcha German (IX 1984 r.) mówił w cerkwi w Jasenovacu, w trakcie jej poświęcenia, aby „przebaczyć, ale nie zapomnieć”²³. Odwoływał się do masowych mordów na prawosławnych duchownych w NDH.

Od początku lat 80. XX w. jedną z najważniejszych postaci, które upominały się o upamiętnienie serbskich ofiar zbrodni ustaszę w Jasenovacu, był Vladimir Dedijer, były partyzant, historyk, w latach 1952–1954 członek KC ZKJ. Po śmierci Josipa Tity w 1980 r. wydał on krytyczną, odbiegającą istotnie od ówczesnego kanonu, biografię tego przywódcy pt. *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita* (Zagreb 1980). W 1985 r. belgradzki dziennik „Politika” przytoczył jego wypowiedź o „zmowie milczenia” świata wobec zbrodni ustaszowskich. V. Dedijer podkreślał wagę ustalenia ostatecznej liczby ofiar, postulował prowadzenie w tym celu szeroko zakrojonych kwerend w archiwach jugosłowiańskich i zagranicznych. Był on członkiem Komitetu Ludobójstwa Serbów i Innych Narodów Jugosławii (*Odbor za proučavanje genocida nad srpskim i drugim narodima u 20. veku*), sformowanego przy Serbskiej Akademii Nauk i Sztuk²⁴.

W 1986 r. członkowie rady kompleksu memorialnego Jasenovac skrytykowali fakt, że miejsce to nie zostało ujęte w ramach planu przestrzennego Chorwacji na 1986 r. Do krytyki przyłączyły się władze gminne (Novska), a minister kultury Socjalistycznej Republiki Serbii Radomir Šaranović zwrócił się do swojego odpowiednika w Zagrzebiu, Vlatka Pavleticia, o spotkanie na temat dalszego zagospodarowania kompleksu Jasenovac²⁵. Serbski polityk był zaniepokojony faktem, że finansowanie tego miejsca było przez władze w Zagrzebiu uzależniane od dostępności funduszy. Z uwagi na ówczesny kryzys gospodarczy, spodziewał się on problemów z utrzymaniem kompleksu²⁶.

²¹ T. Stryjek, op. cit., s. 230–235.

²² M. Falski, T. Rawski, op. cit., s. 195–196.

²³ R. Radić, *The Church and the 'Serbian Question'* [w:] *The Road to War in Serbia*, s. 254–255.

²⁴ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, A. Kozomara, *Naukom do istine*, „Politika”, 13.9.1985. Por. T. Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja...*, s. 230–231.

²⁵ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, *Jasenovac — kao da ne postoji*, „Politika”, 20.2.1986.

²⁶ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, *Dogovorom do rješenja*, „Večernji list”, 18.6.1991.

Od połowy lat 80. wśród serbskich publicystów rozpowszechnił się zwyczaj określania Jasenovaca jako trzeciego największego obozu koncentracyjnego w Europie²⁷. Przedstawiciele władz komunistycznych, jak przewodniczący Prezydium SFRJ Mika Špiljak, podkreślali, że była to nauka dla rzeczników idei braterstwa i jedności narodów Jugosławii (1983)²⁸. Tematykę Jasenovaca, jak i samo miejsce wykorzystywano do bieżącej walki politycznej w ramach partii. W kwietniu 1988 roku szerokim echem odbiło się wystąpienie przewodniczącej Związku Ludu Pracującego Bośni i Hercegowiny Ediny Rešidović. Przy okazji obchodów 43. rocznicy wyzwolenia obozu mówiła ona o złym wykorzystywaniu władzy przez „siły biurokratyczne”, które nie były w stanie zapobiec głośnej aferze związanej z przedsiębiorstwem Agrokomerc i nie radziły sobie z kryzysem gospodarczym²⁹. Rok później, w tym samym miejscu, przewodniczący KC Związku Komunistów Chorwacji Stipe Šušar podkreślał, że zwycięstwo partyzantów zostało ponad cztery dekady później zagrożone przez „technokratów”, którzy odwołując się do nacjonalizmów wyrażali niezadowolone z „rzekomo nierównoprawnej pozycji poszczególnych nacji w Jugosławii”. Chcąc podkreślić sens działań partyzanckich, stwierdził on, że w Jasenovacu padło wiele ofiar serbskich, żydowskich, romskich, a także chorwackich i muzułmańskich. Dodał przy tym, że Chorwaci nigdy nie byli narodem podbijającym inne, a sami byli podbijani. Nie wolno było przemilczać zbrodni ustaszy, ale i niedopuszczalne było stosowanie zbiorowej odpowiedzialności wobec Chorwatów³⁰.

Powyższe słowa można odnieść do publikacji naukowych i publicystycznych, które w tamtym okresie pojawiły się w Serbii. Dużym echem odbiła się publikacja Vasilije Kresticia, *O genezi genocida nad Srbima u NDH*, wydrukowana w czasopiśmie literackim „Književna reč”. Choć tekst nie odchodził od obowiązującej natenzas marksistowskiej wizji historii, uniemożliwiającej powszechne obciążanie Chorwatów odpowiedzialnością za zbrodnie ustaszy, to jednak aluzje autora, dotyczące datowanej ponoć od czasów nowożytnych nienawiści chorwackiej burżuazji i katolickiego kleru wobec Serbów oraz prawosławia, miały wydzźwięk antychorwacki³¹.

²⁷ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, D. Kecman, *Suza iz dragog kamena*, „Politika”, 22.9.1985.

²⁸ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, M. Jakšić, *Spomenik slobodi i osuda nasilja*, „Vjesnik”, 23.4.1983.

²⁹ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, M. Marić, *Odgovornost preko plota*, „Borba”, 25.4.1988. Afera Agrokomerc dotyczyła oskarżeń wobec Fikreta Abdicia, dotyczących defraudacji środków z fabryki Agrokomerc w rejonie Bihacia, którą zarządzał Abdić. W istocie skala konfliktu nasiliła się w związku z bliską znajomością Abdicia z Hamdiją Pozderacem, reprezentantem Bośni i Hercegowiny w Prezydium SFRJ; por. X. Bougarel, *Bosnian Muslims and Yugoslav Idea* [w:] *New Perspectives on Yugoslavia*, s. 108.

³⁰ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, *Stradali su samo zato što su bili Srbi, Židovi, Romi*, „Politika”, 23.4.1989; ibidem, J. Frković, V. Sever, *Trajna opomena*, „Večernji list”, 23.4.1989.

³¹ T. Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja...*, s. 231–232.

Z serbskimi twierdzeniami o bagatelizowaniu zbrodniczego charakteru Jasenovaca polemizował historyk z Zagrzebia Ljubo Boban podczas konferencji „Cierpienia Jugosłowian w II wojnie światowej”, na terenie kompleksu memorialnego (25–27 X 1989 r.). W mowie wstępnej L. Boban *explicite* stwierdził, że nie do zaakceptowania były twierdzenia dyplomaty i prawnika Milana Bulajicia, że w sprawie Jasenovaca prowadzono „politykę zapomnienia”. Pogląd ten był rozpowszechniany przez Bulajicia jeszcze przed konferencją. Dużym echem odbiła się jego książka o zbrodniach ustaszys i procesie byłego ministra spraw wewnętrznych NDH Andriji Artukovicia, wydana w latach 1988–1989 w czterech tomach w Belgradzie (*Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*). Odpowiadając na zarzuty Bobana, M. Bulajić przekonywał, że w kompleksie memorialnym nic nie przypominało o tym, że był tam niegdyś obóz koncentracyjny, a samo miejsce przypominało raczej, jego zdaniem, „pole golfowe”. Z kolei Vladimir Dedijer oskarżał najważniejszego polityka w komunistycznej Chorwacji Vladimira Bakaricia o ukrywanie dokumentów mogących lepiej naświetlić ludobójczą politykę ustaszys³².

Konstatacje dotyczące celowej „polityki zapomnienia” znalazły się w tekście prasowym autorstwa Slobodana Kljakicia, opublikowanym jesienią 1990 r. w belgradzkim dzienniku „Politika”. Uważał on, że budowa kompleksu memorialnego została sfinansowana z funduszy federalnych, ponieważ władze w Zagrzebiu nie chciały przeznaczyć swoich środków na ten cel. Ponadto przywołał wydarzenia z 28 VI 1961 r. (symboliczny dla Serbów dzień św. Wita), gdy ludność serbska z obszarów najbardziej doświadczonych przez ustaszowski terror (Kordun, Sławonia, Podkozarje w Bośni i Hercegowinie) spontanicznie oddała cześć ofiarom ustaszys. S. Kljakić silił się na poetycką metaforę, pisząc: „Była noc, a gwiazdy — gdyż każdy nosił świeczkę — z nieba zeszyły na ziemię”³³. Kwestia obchodów z lata 1961 r. została także poruszona przez Milana Bulajicia, który stwierdził, że bez nacisku Serbów z Chorwacji nigdy nie doszłoby także do godnego upamiętnienia ofiar na terenie obozu koncentracyjnego³⁴.

Znamienne były słowa Antuna Mileticia, byłego wojskowego, a w latach 80. dyrektora Archiwum Wojskowego w Belgradzie i redaktora trzytomowej edycji dokumentów o zbrodniach w Jasenovacu (*Koncentracioni logor Jasenovac: dokumenta*, Beograd–Jasenovac 1986)³⁵. W rozmowie ze Slobodanem Kljakiciem negował on twierdzenia o „zbiorowej odpowiedzialności Chorwatów”, ale i twier-

³² HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, R. Arsenić, *Da se ne zaborave spasioći dece*, „Politika”, 22.9.1989; ibidem, D. Glušević, *Otvorena pitanja*, „Večernje novosti” 28.9.1989. godine; ibidem, M. Bulajić, *Veštačka simetrija zločina*, „Intervju” 24.11.1989; T. Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja...*, s. 232.

³³ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, S. Kljakić, *Blokirana pamet*, „Politika”, 20.9.1990.

³⁴ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, D.B., *Strategija zaborava i kolektivna krivica*, „Borba”, 16.5.1991.

³⁵ T. Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja...*, s. 232.

dził, że tego zarzutu obawiali się politycy komunistyczni zarówno w Serbii jak i Chorwacji. W opinii A. Mileticia, decydenci obawiali się podjęcia gruntownych badań przez naukowców, a także należytego upamiętnienia ofiar. Oskarżał on polityków w Zagrzebiu, że tuż po wojnie zmusili oni lokalne władze do zburzenia pozostałości obozu i budowy betonowego pomnika w kształcie kwiatu³⁶. Informację tę podważają jednak ustalenia innych badaczy, według których ustasze celowo niszczyli obóz koncentracyjny przed jego wyzwoleniem (zniszczono wówczas 433 spośród 500 budynków). Powojenne władze gminy Novska oraz komisja ds. ustalenia zbrodni okupantów i ich pomocników postanowiły, że resztki obozu zostaną wyburzone z uwagi na niemożność ich dalszego wykorzystania, nawet w formie historycznego pomnika³⁷.

KOMENTARZE NA TEMAT PROCESU ANDRIJI ARTUKOVICIA (1986)

W kontekście sądenia zbrodni ustaszy nad Serbami, jedną z najbardziej dyskusyjnych spraw było wydanie przez Stany Zjednoczone Andriji Artukovicia, byłego szefa MSW Niezależnego Państwa Chorwackiego. Jego proces w 1986 r. przykuł uwagę opinii publicznej. Na łamach dziennika „Borba” Ranko Preradović przytoczył wspomnienia byłych więźniów — Serba z Szidu, Obrada Jovkovicia oraz Muzułmanina z Sarajewa, Fahriji Ajanovicia, którzy byli świadkami zbrodni dokonywanych za pomocą prymitywnych narzędzi przez nadzorcę obozu, Filipa Majstorovicia. W gazecie pisano, że tylko ze względu na zmęczenie miał on zaniechać zamordowania obu więźniów Gradiny (części obozu, znajdującej się na prawym brzegu Sawy)³⁸.

W marcu 1986 r., jeszcze przed ekstradycją A. Artukovicia z USA, byli więźniowie obozu w Jasenovacu zorganizowali w Belgradzie konferencję z okazji 40-lecia zwycięstwa nad faszyzmem. Jak informowała „Borba”, sprawa procesu bulwersowała byłych więźniów. Przewodniczący organizacji, która ich skupiała (Čedomil Humber) podkreślał, że wszyscy czekali na śmierć Artukovicia. Jego zdaniem uśmiercenie zbrodniarza nie byłoby aktem zemsty, a sprawiedliwością³⁹. Zorganizowanie procesu i zapewnienie „uczciwej obrony” oskarżonemu spotkało się z krytyką na łamach tygodnika „NIN”, w kwietniu 1986 r. Zwracano uwagę, że A. Artuković zasłaniał się amnezją i odrzucał przedstawione mu zarzuty. Dziennikarz V. Zečević zestawiał „niepamięć” oskarżonego z ustaleniami historyka Antuna Mileticia (*Koncentracioni lo-*

³⁶ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, S. Kljakić, *Knjige su spomenik i optužnica*, „Politika”, 21.4.1990.

³⁷ S. Goldstein, op. cit., s. 64, 72–73.

³⁸ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, R. Preradović, „Redovi za smrt”, „Borba”, 26.2.1986.

³⁹ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, J.K., *Status borca djeci-logorašima*, „Borba”, 27.3.1987.

gor Jasenovac 1941–1945. Dokumenta)⁴⁰. Ubolewał on, że temat „najstraszniejszego obozu koncentracyjnego w Europie, w którym ginęli głównie Serbowie”, nie był wcześniej należycie opisywany⁴¹. Rozgoryczenia nie krył także Đuro Ekmečić, który na łamach tygodnia „NIN”, 31 lipca 1988 r., dopatrywał się „zmontowanego” charakter procesu⁴².

W istocie osądzenie A. Artukovicia było, jak wskazuje jego adwokat Srđa Popović, skomplikowaną kwestią. Choć dla wszystkich było oczywiste, że chodziło o wyjątkowo zbrodniczą postać, nie istniały jednak wyraźne podstawy prawne do jej ukarania. Pierwsze zabiegi o ekstradycję z 1951 r., które motywowano zarzutami o podżeganie do zabójstw, zostały w 1986 r. zastąpione oskarżeniem o zbrodnie wojenne, niepodlegające przedawnieniu. S. Popović zwracał jednak uwagę na wątpliwy materiał dowodowy w tej sprawie. Ostatecznie zapadł co prawda wyrok skazujący A. Artukovicia na karę śmierci, ale ostatecznie zamieniono ją na dożywotnie więzienie z uwagi na podeszły wiek i zły stan zdrowia skazanego⁴³.

SPORY O LICZBĘ OFIAR OBOZU KONCENTRACYJNEGO JASENOVAC

W latach 80. doszło do zaostrzenia dyskusji na temat skali mordów popełnionych w największym obozie koncentracyjnym NDH⁴⁴. Wynikało to z podawanych przez dowódców partyzanckich w schyłkowym okresie wojny danych, istotnie zawyżających liczbę ofiar. Zabieg ten miał służyć wzmocnieniu morale oddziałów partyzanckich. W maju 1945 r. Tito mówił w Lublanie i Zagrzebiu o 1,7 miliona ofiar, zbliżoną liczbę podał w 1947 r. w Paryżu, występując przed Międzynarodową Komisją ds. Reparacji. Komisja ds. ustalenia zbrodni okupantów i ich pomocników w Ludowej Republice Chorwacji podała w 1946 r. liczbę 500–600 tysięcy ofiar Jasenovaca⁴⁵. Najważniejsze badania dotyczące ofiar II wojny światowej na terenie Jugosławii przeprowadzili niezależnie od siebie Vladimir Žerjavić i Bogoljub Kočović. Wyliczyli oni, że w sumie w Jugosławii zginęło około miliona osób, z czego około połowę stanowili Serbowie. Różnice wynosiły około 50 tysięcy (487 tysięcy według Kočovicia i blisko 540 tysięcy według Žerjavicia). Na terenach chorwackich NDH Serbowie stracili 16,3% ludności, na terenie Bośni i Hercegowiny niemal 15%, co dawało około 334 tysięcy ofiar. Mało informacji pojawiło się o liczbie ofiar Jasenovaca, zdaniem Žerjavicia zginęło tam 83 tysięcy osób. Na podstawie danych zebranych przez obu

⁴⁰ O książce Milecicia: I. Goldstein, *Jasenovac*, s. 781.

⁴¹ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, V. Zečević, *Ni oproštaj ni zaborav*, „NIN”, 27.4.1986.

⁴² HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, Đ. Ekmečić, *Pozivam saveznog tužioca*, „NIN” 31.7.1988.

⁴³ S. Popović, *Poslednja instanca*, t. 3, Beograd 2003, s. 1241–1242.

⁴⁴ J. Tomasevich, op. cit., s. 449.

⁴⁵ I. Goldstein, *O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa* [w:] S. Goldstein, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*, Zagreb 2016, s. 104–105.

badaczy można wywnioskować, że procentowo największe straty ponieśli Serbowie na terenach NDH, a także bośniaccy muzułmanie⁴⁶. Vladimir Žerjavić wskazywał, że liczbę ofiar, przedstawioną w Zagrzebiu i Lublanie wiosną 1945 r., trudno było uznać za wiarygodną, gdyż pierwszy spis powszechny przeprowadzono dopiero na początku 1948 r., a jego wyniki zostały opracowane trzy lata później i istotnie odbiegały od danych przyjętych przez władze komunistyczne⁴⁷.

Liczba ofiar obozu była jednym z przedmiotów manipulacji podejmowanych na przełomie lat 80. i 90. Ivo Goldstein twierdził, że szacunki mówiące o 700 tysiącach ofiar, jakie pojawiły się w okresie po II wojnie światowej w odniesieniu do zbrodni ustaszy w Jasenovacu, były bezkrytycznie ponawiane aż do końca lat 80.⁴⁸. Antun Miletić, autor wspomnianej wcześniej edycji dokumentów poświęconych funkcjonowaniu obozu, w rozmowie ze Slobodanem Kljakiciem w kwietniu 1990 r. twierdził, że liczba ofiar mogła sięgać 300 tysięcy osób. Emerytowany generał wspominał, że chorwacki duchowny i komendant obozu koncentracyjnego Miroslav Majstorović-Filipović w czasie procesu wskazywał na ewidencję prowadzoną przez nadzorcę obozów koncentracyjnych w NDH Vjekoslava Maksa Luburicia, wedle której zamordowano w NDH 500 tysięcy Serbów, z kolei niemiecki generał Glez von Horstenuau mówił o 300–700 tys., a generał SS Ernst Otto Fick o 600–700 tys.⁴⁹ O liczbie ofiar sięgającej 700 tys. przekonywał Srboľjub Živanović, profesor anatomii i antropolog z Wydziału Medycznego Uniwersytetu w Nowym Sadzie. Jako asystent na Uniwersytecie w Nowym Sadzie w latach 1963–1964, uczestniczył on w badaniach ekshumacyjnych na terenie Jasenovaca. W wywiadzie z Kljakiciem wspominał on o tajnych dokumentach władz z połowy lat 60., wedle których w Gradinie, części obozu koncentracyjnego w Jasenovacu, zabito 800 osób. Zdaniem Živanovića było to niemożliwe, gdyż w jednej tylko sondzie przeprowadzonej w Gradinie na 2 m² znaleźli kości 27 ofiar⁵⁰. Twierdzenia serbskiego antropologa dyskredytował Vladimir Žerjavić. Konsultował się on ze słoweńską antropolożką Vidą Bodnar, która razem z Živanovićem prowadziła badania terenowe w Jasenovacu w latach 60. i zaprzeczyła, aby w raporcie końcowym podawano liczbę zamordowanych⁵¹. Analizując dostępne informacje, Žerjavić szacował liczbę serbskich ofiar Jasenovaca na około 50 tysięcy⁵².

---

⁴⁶ J. Dragović Soso, op. cit., s. 166; S. Blagojević, *The Unresolved Genocide [w:] The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, s. 151–152.

⁴⁷ V. Žerjavić, *Manipulacije žrtvama drugog svjetskog rata*, Zagreb 1993, s. 103, 105; idem, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb 1992, s. 15–22.

⁴⁸ I. Goldstein, *O broju...*, s. 104–105; idem, *Jasenovac*, Novi Sad 2021, s. 773–775.

⁴⁹ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, S. Kljakić, *Nadmašene strahote zloglasnog Dahaua*, „Politika”, 9.4.1990.

⁵⁰ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, S. Kljakić, *Na području Jasenovaca više od 700 000 žrtava*, „Politika”, 25.7.1990.

⁵¹ V. Žerjavić, *Manipulacije žrtvama drugog svjetskog rata...*, s. 113–114.

⁵² Idem, *Opsesije i megalomanije...*, s. 69–74.

Za najdalej posunięte manipulacje należy uznać twierdzenia byłego dyplomaty Milana Bulajicia, który w czterotomowej publikacji pt. *Ustaški zločin genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine* twierdził, że liczba ofiar samego Jasenovaca sięgała miliona osób. Na promocji książki Bulajicia, zorganizowanej przez wydawnictwo RAD i Studenckie Centrum Kultury w Belgradzie na początku 1989 r., pojawiło się wielu zainteresowanych tematyką. Przy pełnej sali autor wspominał o istnieniu licznych i niezbadanych dokumentów, mogących rzucić dodatkowe światło na statystykę ofiar. Po jego prelekcji planowano przedstawić film Lordana Zafranovicia pt. *Jasenovac*, ale żywa dyskusja sprawiła, że zabrakło na to czasu⁵³. Z tezami Bulajicia polemizował redaktor zagrzebskiego dziennika „Danas”, Željko Krušelj. Zarzucał on dyplomacie, że „grał na emocjach”. Z jego relacji znamy przebieg autorskiego spotkania Bulajicia w Zagrzebiu, którego współorganizatorem była miejscowa Gmina Żydowska. Spotkanie trwało ponad cztery godziny, autor wraz z wydawcą książki, Ljubomirem Kljakiciem, starali się powiązać sprawy ofiar ustaszys z bieżącymi wydarzeniami społeczno-politycznymi, co prowokowało protesty, także ze strony przedstawicieli Gminy⁵⁴.

We wspomnianym okresie opublikowano wiele książek, które na fali zainteresowania ludobójczą polityką A. Pavelicia i ustaszys, odnosiły się do serbskiej martyrologii w Jasenovacu. Ich autorami byli przeważnie historycy-amatorzy lub publicyści. Pod patronatem Świętego Synodu Arcybiskupiego Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (SCP) przygotowane zostało okolicznościowe wydanie „Jasenovac — wieczna przestroga, miejsce przesiąknięte krwią niewinnych”. Zdaniem metropolity zagrzebsko-lublańskiego Jovana książka była wyrazem czci oddanej ofiarom zbrodni ustaszowskich, spośród których Serbowie stanowili 700 tysięcy. Publikacja została wydana w związku z 50-leciem powstania obozu i siódmą rocznicą ponownego poświęcenia odbudowanej cerkwi narodzin św. Jana Chrzyciela w Jasenovacu. We wstępie opisano Jasenovac jako miejsce symbolizujące cierpienia Serbów, jakich „zaznali oni z rąk chorwacko-muzułmańskich ustaszys” podczas II wojny światowej⁵⁵. Zamieszczone tam teksty poświęcono zniszczonym cerkwiom, cierpieniom osób osadzonych w Jasenovacu, w tym dzieci. Odpowiedzialność za to, co działo się w obozie przypisywano Watykanowi i zwierzchnikom Kościoła katolickiego w Chorwacji⁵⁶. W maju 1990 roku arcybiskup zagrzebski Franjo Kuharić przesłał do zgromadzenia serbskich biskupów list wzywający do dialogu, który został co prawda przyjęty w Belgradzie, ale wymiana korespondencji nie była kontynuowana. Patriarcha German napisał potem list w bardzo ostrym tonie, oskarżający

⁵³ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, R. Saratlijić, *Mrtvi su pritisnuli žive*, „Politika”, 15.1.1989.

⁵⁴ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, Ž. Krušelj, *Igre s brojkama*, „Danas”, 25.7.1989.

⁵⁵ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, R. P., *Monografija o Jasenovcu*, „Politika”, 29.9.1990.

⁵⁶ Ibidem.

F. Kuharicia i Kościół katolicki o zaprzestanie dialogu z Cerkwią serbską⁵⁷. Serbska historyk Radmila Radić zwraca uwagę, że po okresie silnej sekularyzacji społecznej, ósma dekada XX wieku stanowiła swoisty „renesans prawosławia”. Duchowni dążyli do przywrócenia roli religii jako fundamentu świadomości narodowej. Silne piętno na ówczesnej aktywności duchowieństwa odcisnęły poczucie wiktylizacji i przekonanie o ich istotnej roli jako przewodników narodu. Działaniom tym towarzyszyło przekonanie o nieprzyjaznym, komunistycznym, katolickim i muzułmańskim, otoczeniu. W rezultacie środowiska powiązane z SCP uważały, że ich zadaniem było przestrzegać Serbów przez „nowym ludobójstwem”⁵⁸. Serbski historyk Aleksander Stojanović podkreślał nawet, że na tle ludobójczej polityki wobec Serbów właśnie Cerkiew prawosławna została najmocniej dotknięta przez politykę ustaszy w latach 1941–1945⁵⁹. Antykatolickie nastawienie było dość powszechne wśród serbskich elit. Wyrazem takiego spojrzenia była książka autorstwa Vladimira Dedijera wydana w 1987 r., pt. *Vatikan i Jasenovac. Dokumenti*. Dedijer koncentrował się na nieprzychylnym, jego zdaniem, stosunku Watykanu do prawosławia, które miało trwać od XIX wieku⁶⁰.

Zaostrzenie dyskusji odnośnie do liczby ofiar ustaszowskiego obozu nad rzeką Sawą nastąpiło za sprawą publikacji Franja Tuđmana z 1989 r. (*Bespuća povijesne zbiljnosti*). Autor był emerytowanym oficerem, uczestnikiem II wojny światowej po stronie partyzantów. Choć po II wojnie światowej doszedł do stopnia generała, od lat 70. zbliżył się do środowiska narodozoorientowanych dysydentów. Na przełomie lat 80. i 90., także dzięki kontaktom z chorwacką emigracją, cieszył się on opinią najważniejszego działacza niekomunistycznego, stojącego na czele ruchu politycznego o nazwie Chorwacka Wspólnota Demokratyczna (HDZ). W obliczu kryzysu systemu jugosłowiańskiego F. Tuđman starał się zrealizować wizję „narodowego pojednania ustaszy i partyzantów”, która była realizowana jako wyraz „narodowego pojednania Chorwatów”⁶¹. W swojej publikacji minimalizował on liczbę ofiar z Jasenovaca, twierdząc, że spośród 40 tysięcy wszystkich pomordowanych Serbowie stanowili grupę mniejszą od Żydów czy Romów. Poza Jugosławią książkę F. Tuđmana uznawano za przykład rewizjonizmu, a nawet negacjonizmu historycznego. Dostrzegano antysemickie aluzje, przemycane w tekście i krytykowano konstatacje autora na temat liczby ofiar ustaszy⁶². Tuđman tłumaczył, że zawyżona, jego zdaniem, liczba, się-

⁵⁷ R. Radić, *The Church and the 'Serbian Question'*, s. 257.

⁵⁸ Eadem, *Srpska pravoslavna crkva tokom 90-tih*, „Poznańskie Studia Słowistyczne” 2016, t. 10, s. 258–261.

⁵⁹ A Stojanović, *A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945*, „Balkanica. Annual of the Institute for Balkan Studies” 2017, t. 48, s. 270–271n.

⁶⁰ Zob. V. Dedijer, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican. The Croatian Massacre of the Serbs during World Wars II*, New York–Freiburg 1992.

⁶¹ T. Stryjek, *Wobec II wojny światowej...*, s. 181–188.

⁶² Idem, *Współczesna Serbia i Chorwacja ...*, s. 232; I. Goldstein, *Jasenovac*, s. 782–783.

gająca 700 tysięcy osób zamordowanych w NDH, była elementem propagandy zmierzającej do obciążenia Chorwatów zbiorową odpowiedzialnością za czasy II wojny światowej. Jednocześnie zwracał on uwagę na terror czetników, którego ofiarami niejednokrotnie byli Chorwaci⁶³.

Egzemplifikacją burzliwych sporów dotyczących liczby ofiar Jasenovaca były dyskusje prowadzone podczas konferencji naukowej „Cierpienia Jugosłowian w II wojnie światowej”, na terenie kompleksu memorialnego (25–27 X 1989 r.). Emocje, a przede wszystkim twierdzenia dalekie od faktów naukowych, wielokrotnie brały górę nad rzeczową wymianą argumentów. Kontrowersje wzbudziły zwłaszcza referaty autorstwa Chorwatów Vladimira Žerjavicia i Ljuba Bobana oraz Serba Milana Bulajicia. Pierwszy z nich twierdził, że liczba „jugosłowiańskich” ofiar II wojny światowej nie przekroczyła miliona. Liczbę 1,7 miliona uznawał on za zawyżoną, forsowaną przez władze, które oczekiwały wysokiego odszkodowania wojennego od strony niemieckiej. L. Boban uważał że liczba pomordowanych w Jasenovacu oscylowała wokół 50 tysięcy. Z kolei według M. Bulajicia statystyka wszystkich ofiar wojny sięgała od 1,7 do 2,8 miliona⁶⁴. W prasie serbskiej potępiano wystąpienia obu Chorwatów, zarzucano im, że trywializowali zbrodniczy charakter ustaszowskich obozów koncentracyjnych. Przytaczano zwłaszcza kontrowersyjne opinie L. Bobana, który miał stwierdzić, że w ówczesnej sytuacji politycznej bagatelizowano chorwackie ofiary wojny i że obozy koncentracyjne działały już w okresie Królestwa Jugosławii⁶⁵. M. Bulajić ostro krytykował chorwackiego historyka, twierdząc, że nie opowiadał się za ostrym ukaraniem Artukovicia, który w „kłamliwym procesie był osądzony za zbrodnie, a nie za ludobójstwo”. Jako „nienaukową” określił tezę L. Bobana, że ludobójstwo ustaszys było odpowiedzią na działania Królestwa Jugosławii i ruchu czetnickiego. W dyskusji uczestniczył też ocalały z Jasenovaca Šime Klaić, który przychylił się do konstatacji Žerjavicia i Bobana, a krytykował Bulajicia mówiąc: „Niektórzy niczym w górnictwie odkrywczym grzebią w ofiarach i igrają z liczbami bez jakiegokolwiek argumentacji”⁶⁶. Jovan Kesar, na łamach dziennika „Politika”, z goryczą opisywał przebieg konferencji: „Cisza w miejscu kaźni została zakłócona przez bezpardonową walkę tych, którzy sami

⁶³ F. Tuđman, *Povijedna sudba naroda*, Zagreb 1996, s. 355–356, 418–420.

⁶⁴ T. Stryjek, *Współczesna Serbia i Chorwacja...*, s. 232–233.

⁶⁵ Tezę o „zbrodniczym charakterze Królestwa Jugosławii” podważał m.in. amerykański badacz Jozo Tomasevich, wskazując, iż choć faktycznie można mówić o dyskryminacji Chorwatów w okresie międzywojennym, to polityka ta dotyczyła także Serbów przeciwnych autorytarnemu charakterowi władzy dynastii Karađorđević. Ustasze tymczasem posługiwali się terrorem od samego początku istnienia organizacji, czego wyrazem był zamach na życie króla Aleksandra w 1934 r. Zob.: J. Tomasevich, op. cit., s. 450–451.

⁶⁶ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, R. Arsenić, *Da se ne zaborave spasioici dece*, „Politika”, 22.9.1989; D. Glušćević, *Otvorena pitanja*, „Večernje novosti”, 28.9.1989; M. Bulajić, *Veštačka simetrija zločina*, „Intervju” 24.11.1989.

siebie uznali za jedynych i największych znawców prawdy o *Magnum Crimen*⁶⁷. Dziennikarz zauważał, że przy silnym podziale uczestników jedna ze stron dążyła do zminimalizowania liczby ofiar⁶⁸.

JASENOVAC W POLEMIKACH NA TEMAT MOBILIZACJI NARODOWEJ SERBÓW (1989–1990)

Gdy w 1989 r. we wsi Kurjak w Lice uroczystie otwierano pomnik poświęcony uczestnikom wojny narodowowyzwoleńczej, członek Prezydium KC ZKJ Milan Lolić przekonywał w duchu ówczesnego hasła „i po Ticie, Tito”, że należało kultywować osiągnięcia ruchu partyzanckiego. Przestrzegał on przed serbskim i chorwackim nacjonalizmem, mówiąc, że nie wolno było dopuścić do zakłócenia „wiekowej koegzystencji obu nacji”. Obecny na obchodach Milan Basta, członek władz SR Chorwacji, zwracał natomiast uwagę na zagrożenie dla jedności kraju ze strony dążeń emancypacyjnych w poszczególnych republikach⁶⁹.

Przedstawiciele władz komunistycznych próbowali łagodzić rosnące napięcia narodowe. W trakcie komemoracji, towarzyszącej obchodom 45 rocznicy wyzwolenia obozu Jasenovac, przedstawiciel prezydium SFRJ Bogić Bogićević określił to miejsce jako świadectwo cierpień „Serbów, Żydów, Romów i Chorwatów”. Jak powiedział, „zdecydowanie będziemy walczyć przeciwko każdemu nacjonalizmowi i nie pozwolimy, by na tym obszarze ponownie mogli legitymizować się ustasze, czetnicy, białogwardyjcy, balijskie⁷⁰, ani inne tego typu ruchy oraz ideologie”. W prasie przywołano także słowa serbskiego polityka z Bośni i Hercegowiny Bogicia Bogicievicia, który stwierdził, że ludobójstwo, którego dokonano w Jasenovacu, nie mogło być „hipoteką” obciążającą wszystkich Chorwatów, tak jak czetnickie zbrodnie nie obciążały wszystkich Serbów. Jego zdaniem „każdego dnia potwierdza się stara zasada, że dla każdej nacji najbardziej niebezpieczny jest jej własny nacjonalizm”. Należy podkreślić, że chorwacki ośrodek telewizyjny nie przeprowadził transmisji uroczystości rocznicowych. Skomentował to Milorad Vučelić, który na początku lat 90. był zastępcą Slobodana Miloševicia w Socjalistycznej Partii Serbii. W jego przekonaniu, zanie-

---

⁶⁷ *Magnum Crimen* — książka o klerikalizmie w Chorwacji od końca XIX wieku do końca II wojny światowej. Książka (*Magnum crimen — pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, 1948), napisana przez profesora i historyka Uniwersytetu w Belgradzie, Viktora Novaka.

⁶⁸ HDA, 2031, VND, MO 858,teczka 2237, J. Kesar, *Žrtve i aplauzi*, „Večernje novosti”, 3.11.1989.

⁶⁹ HDA 2031, VND, MO 839,teczka 2224 (Spomenici i spomen obilježja iz NOB u SR Hrvatskoj), J. Popović, Napad na revoluciju napad na sutrašnjicu, „Borba”, 23.9.1991.

⁷⁰ Określenie to odnosi się do Muzułmanów, ma pogardliwe konotacje, w przytaczanym fragmencie odnosi się przede wszystkim do kolaborantów muzułmańskich, członków ruchu ustaszy z okresu II wojny światowej.

chanie chorwackiej transmisji telewizyjnej było świadomym działaniem na rzecz afirmacji NDH przez grupy sympatyzujące z HDZ⁷¹.

Istotnie, stojący na czele HDZ Franjo Tuđman wykorzystywał i jednocześnie podsycił nastroje nacjonalistyczne wśród Chorwatów. Jego działania budziły niepokój wśród kilkunastoprocentowej społeczności serbskiej w republice⁷². Dochodziło do mobilizacji tej ludności, podczas mitingów wyrażano niechęć dla chorwackich dążeń niepodległościowych⁷³.

Wystąpienia F. Tuđmana spotkały się ze sprzeciwem byłych więźniów obozu koncentracyjnego, którzy we wspólnym apelu podkreślali, że reprezentowali wszystkie grupy narodowe Jugosławii. Krytykowali oni wypowiedzi Tuđmana o „NDH jako historycznym interesie Chorwatów”, mówiąc, że Chorwaci masowo walczyli przeciwko ustaszom. Jako „paskudne kłamstwo” określili insynuacje, jakoby do Jasenovaca po wojnie mieli być doprowadzeni i tam zamordowani przedstawiciele i zwolennicy NDH. Twierdzenia te określono w apelu jako „historyczny falsyfikat”, którego autorzy powinni ponieść odpowiedzialność karną⁷⁴. Byli więźniowie stanęli także przeciwko serbskim hasłom nacjonalistycznym. Jak napisali w apelu,

szczególnie rozgoryczyło nas twierdzenie, że Niezależne Państwo Chorwackie było historycznym interesem narodu chorwackiego, podczas gdy zwolennik czetnictwa Vuk Drašković chce zemsty, nowego wyznaczenia granic naszych republik, bratobójczej wojny i opluwania naszej rewolucji, która nauczyła nas, że braterstwo i jedność są podstawą naszego istnienia i wspólnej egzystencji⁷⁵.

Vuk Drašković był w omawianym okresie przywódcą nacjonalistycznego Serbskiego Ruchu Odnowy (SPO). Jesienią 1990 r. pojawił się w Jasenovacu, gdzie wypowiedział słowa: „nie zapomnimy” i „wybaczyć nie śmiemy”, gdyż „(...) nie mieszamy się w wyroki Boże, mówimy tylko, że nie mamy prawa, by przebaczać i nie możemy przebaczyć”. Chorwacki dziennikarz Jurica Kerbler ocenił, że V. Drašković wykorzystał „(...) ofiary obozu niczym jokera do kampanii przedwyborczej”⁷⁶.

⁷¹ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, *Spomenik kao opomena*, „Novosti dana” 22.4.1990.

⁷² W swoich wystąpieniach F. Tuđman wielokrotnie prezentował antyserbskie stanowisko („w Chorwacji wszyscy są równoprawni, należy jednak wiedzieć, kto jest gospodarzem a kto gościem”; „niektórzy twierdzą, że moja żona jest Serbką, a ja jestem szczęśliwy, że nie jest ani Serbką, ani Żydówką”). Chorwacki przywódca potrafił także stwierdzić, że NDH była wyrazem „wiekowych dążeń Chorwatów ku własnemu państwu”; I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008, s. 503, 509.

⁷³ Ibidem, s. 513–515.

⁷⁴ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, *Neki hoće ponovo da nas prebrojavaju jer žele novi bra-toubilački rat*, „Politika” 28.3.1990. Twierdzeniom o osadzaniu po wojnie na terenie obozu koncentracyjnego w Jasenovacu przeciwników komunizmu, morderstwach i „mieszaniu kości” zaprzeczają ustalenia m.in. Slavko Goldsteina; S. Goldstein, op. cit., s. 72–85, 88–93.

⁷⁵ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, *Neki hoće ponovo da nas prebrojavaju jer žele novi bra-toubilački rat*, „Politika”, 28.3.1990.

⁷⁶ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, J. Kerbler, *Spomen mrtvima, opomena živima*, „Novosti”, 1.11.1990.

Jesienią 1990 r., po wprowadzeniu systemu wielopartyjnego w większości republik (w Serbii uczyniono to w grudniu 1990 r.), przedstawiciele największej partii serbskiej w Bośni i Hercegowinie, Serbskiej Partii Demokratycznej (SDS) wraz z jej liderem Radovanem Karadžićem bezkutecznie próbowali udać się do Jasenovaca. Władze chorwackie uniemożliwiły im to, blokując przejście między republikami, przez most nad Sawą. Radovan Karadžić miał być jednym z gospodarczy uroczystości komemoracyjnej w 49 rocznicę utworzenia obozu Jasenovac (16 IX 1990 r.; współorganizatorem obchodów było Towarzystwo Przyjaźni Serbsko-Żydowskiej). W wydarzeniu miało uczestniczyć blisko 20 tysięcy osób. W sprawozdaniu Komitetu Wykonawczego SDS, przesłanym do władz związkowych i generalnego prokuratora federalnego sugerowano, że za decyzją o niewpuszczeniu dygnitarzy serbskich do Chorwacji i Jasenovaca stały motywy nacjonalistyczne: „tym wstrętnym, nieludzkim i dyktatorsko-faszystowskim czynem generał Tuđman w końcu określił, że jego twór [HDZ — M.S.] jest ideologicznym kontynuatorem zbrodniczej polityki NDH”. Od władz Bośni i Hercegowiny i Serbii oczekiwano, że zablokują możliwość wjazdu czołowych polityków chorwackich do obu republik⁷⁷. Chorwacki dziennik „Vjesnik” przywołał w osobnej rubryce stanowisko nacjonalistycznej Serbskiej Partii Świętosawskiej, w którym twierdzono, że zakaz dostępu przedstawicieli SDS do Jasenovaca stanowił wyraz przeciwstawienia się „bukietom kwiatów i zniczom przez bukiety uformowane pałek i karabinów?”⁷⁸.

Podważanie demokratycznego charakteru władz chorwackich było stałym elementem serbskich publikacji na ten temat. Boro Marić twierdził, że zakaz wjazdu dla Serbów do Jasenovaca i zatrzymanie ich na moście nad Sawą był „pomnikiem fałszywej demokracji” i brakiem szacunku dla Serbów. W podobnym tonie wybrzmiały słowa Mladena Klaricia na łamach dziennika „Politika”. Twierdził on, że władze w Zagrzebiu okryły się hańbą⁷⁹. Inny dziennikarz gazety, Slobodan Kljakić, deprecjonował twierdzenia, że „blokada Jasenovaca” była uzgodniona z federalnym MSW. Twierdził on, że kwiaty jakie miały być złożone ofiarom terroru ustaszy, nie mogły niczemu i nikomu zagrozić. Jak pisał, „kiedy w Portugalii w dawnych już latach obalono faszyzm, goździki w lufach karabinów świadczyły o zwycięstwie demokracji i rewolucji (...) Problemem jest najwidoczniej to, że władza HDZ integralność i suwerenność postrzega i widzi z pozycji specyficznie pojmowanej demokracji — coraz częściej przez lufę karabinu”⁸⁰. Inny tekst opublikowany w dzienniku „Politika”, autorstwa Dušana Kecmana, został opatrzony zdjęciem obozu Jasenovac, na którym można było dostrzec więźniów za drutem kolczastym. Opatrzono je podpisem

⁷⁷ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, D. Kecman, *Blokadom Jasenovca sadašnjja hrvatska vlast se odredila prema zločinima iz prošlosti*, „Politika”, 19.9.1990.

⁷⁸ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, Tanjug, *Predsedništvo SFRJ osudilo postupak hrvatske milicije*, „Vjesnik”, 26.9.1990.

⁷⁹ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, Boro Marić, *Spomenik „demokratiji”*, „Novosti”, 18.9.1990; Mladen Klaric, *Opasne spletke hrvatskih čelnika*, „Politika”, 21.9.1990.

⁸⁰ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, S. Kljakić, *Blokirana pamet*, „Politika” 20.9.1990.

„Jasenovac przed 45 laty. Czy to zdjęcie może zostać ponowione?”. Tekst cechowała typowa dla tego okresu retoryka, czyniąca aluzje do zbrodni z II wojny światowej: „Na moście nad Sawą, dokładnie tak samo jak 45 lat temu tak i dziś, Serbów zatrzymała nowa chorwacka władza, która tak jak zrobiła to NDH, zabroniła wyjazdu z bośniackiej części Gradiny do Chorwacji”. Ponadto D. Kecman stwierdził, że „uzbrojeni w noże i broń palną” przedstawiciele oddziałów specjalnych, podległych władzom w Zagrzebiu, rozlokowani zostali w nocy na moście⁸¹. Manipulacyjny charakter miał artykuł zamieszczony w kolejnym wydaniu dziennika, gdzie przekonywano, iż 49 lat po ustanowieniu obozu koncentracyjnego przedstawiciele sił chorwackich „(...) zatrzymali wieńce, zapobiegli, jak mówi poeta, by ocaleni przedstawiciele zamordowanego narodu mogli choćby jedną jedyną minutą ciszy oddać cześć na ziemi, pod którą znajdują się kości ich bliskich”⁸².

Odnosząc się do wydarzeń na moście, przewodniczący Towarzystwa Przyjaźni Serbsko-Żydowskiej Bora Crnčević mówił o „tendencjach” zauważalnych w Chorwacji i Kosowie, które w jego przekonaniu zagrażały egzystencji Serbów. W jego retoryce Jasenovac był „największym serbskim miastem pod ziemią”. Co znamienne, w przemówieniu wygłoszonym w Gradinie B. Crnčević z zadowoleniem zauważył, że powiewały nad nim flagi serbskie, a nie jugosłowiańskie. Kolejnym mówcą był Jovan Rašković — samozwańczy przywódca Serbów chorwackich z Kninu. Powiedział on:

Jesteśmy tutaj na swoim. Serbowie są najmocniejsi, gdy im się grozi. Nie chcemy agresji. Nie będziemy nikogo wywoływać, musimy jednak powiedzieć, że haniebne jest to, czego doświadczyliśmy tutaj w Gradinie ze strony chorwackiego zwierzchnictwa. Nie ma nic wspólnego z demokracją powstrzymywanie narodu za pomocą służb specjalnych. Chorwackie zwierzchnictwo wysłało tu do nas, do Gradiny, ale i do Krajiny oraz Kninu, uzbrojoną po zęby demokrację. Musieliśmy ustanowić swój serbski parlament, gdyż w chorwackim parlamencie, który stał się barykadą, Serbowie nie mogą realizować swoich praw. Zostaliśmy wyrzuceni poza konstytucję, ograniczeni do mniejszości. Stajemy się gośćmi w swojej rodzonej ojczyźnie (...) Mamy jednak swoją władzę w Kninie, która nie stoi w cieniu — to legalna władza Serbów w Chorwacji. Powstaliśmy przeciwko ustaszowskiemu rządowi, a nie narodowi chorwackiemu⁸³.

Po zakończeniu serbskich uroczystości w Jasenovacu Dušan Kecman zamieścił w dzienniku „Politika” artykuł, gdzie przywołał wypowiedzi dwóch byłych więźniarek systemu ustazy, pochodzących z Banja Luki, Any Dilber i Mariji Škandrić. Były one wśród członków delegacji, która 16 IX 1990 r. została zatrzymana na moście nad Sawą. Zachowanie sił chorwackich określiły one jako „haniebne”⁸⁴. Wydarzenie

⁸¹ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, D. Kecman, *Kao u vreme NDH*, „Politika”, 17.9.1990.

⁸² HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, R. Dmitrović, *Automati protiv venaca*, „Politika”, 18.9.1990.

⁸³ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, D. Kecman, *Kao u vreme NDH*, „Politika”, 17.9.1990.

⁸⁴ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, D. Kecman, *Po naređenju ustaških ideologa*, „Politika”, 18.9.1990.

to generowało napięcia sięgające najwyższych kręgów władzy federalnej, o czym świadczyła wymiana zdań między przedstawicielami Serbii i Chorwacji w Radzie Republik i Regionów (jednej z dwóch izb parlamentarnych). Podczas posiedzenia Budimir Košutić z SR Serbii stwierdził, że zamknięcie granicy chorwackiej przed ceremonią w Jasenovacu było niezgodne z konstytucją SFRJ, SR Chorwacji oraz przepisami wewnętrznymi tej republiki. Ostro zaprzeczył tej interpretacji polityk HDZ, Đuro Vidmarović, który stwierdził, że należało ograniczyć niebezpiecznie polityczny wymiar uroczystości, organizowanej w miejscu związanym z martyrologią ofiar wojennych. Z kolei Petar Šale, także z HDZ, próbował osłabić wydźwięk tego incydentu, zwracając uwagę na zbrodnicze, jego zdaniem, działania władz serbskich wobec Kosowa, polegające na zamykaniu granic wewnętrznych i zniesieniu autonomicznego parlamentu. Ostatecznie izba parlamentarna postanowiła zobowiązać władze wykonawcze, aby przyjrzały się kwestii swobody przemieszczania się między republikami⁸⁵. Warto zwrócić uwagę na to, że w tym samym czasie inny organ władz w Jugosławii, Prezydium SFRJ, za niedopuszczalne uznało blokowanie w jakikolwiek sposób ruchu pomiędzy częściami federacji⁸⁶.

W ówczesnej sytuacji za znamienne należy uznać słowa patriarchy Serbskiej Cerkwii Prawosławnej, Pawła, z początku maja 1991 roku. Odprawiając nabożeństwo w związku z 50 rocznicą założenia obozu koncentracyjnego w Jasenovacu podkreślił on, że było to miejsce największej w historii zbrodni na Serbach. Jednocześnie patriarcha, przywołując przypowieść o Kainie i Ablu stwierdził: „Święty Synod Arcybiskupi, decyzją o liturgiczno-modlitewnych obchodach pięćdziesięciolecia cierpienia naszej Cerkwi i naszego narodu, nie chce przez wspomnienie pobudzać złej krwi zemsty, nie chce byśmy patrząc na prawdę o zlu zostali wybawieni od nowego zła”⁸⁷.

„ZBRODNIIE PONAIAJĄ SIĘ”. JASENOVAC JAKO METAFORA KONFLIKTU SERBSKO-CHORWACKIEGO W LATACH 90. XX WIEKU

Masowe zbrodnie dokonane w Jasenovacu podczas II wojny światowej były wykorzystywane w latach 90. jako usprawiedliwienie agresywnych działań politycznych i militarnych w czasie wojny domowej w Chorwacji (1991–1995). Jak wskazuje Magdalena Reksć, opór chorwackich Serbów wobec powstania niezależnej Chorwacji przedstawiano w serbskiej propagandzie jako „działanie na rzecz zapo-

⁸⁵ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, *SIV preskočen*, „Oslobođenje”, 26.9.1990; S. Nikašino-
vić, *Manipulacija Jasenovcem*, „Večernje novosti”, 26.9.1990.

⁸⁶ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, *Predsedništvo SFRJ osudilo postupak hrvatske milicije*, „Vjesnik”, 26.9.1990.

⁸⁷ HDA 2031, VND, MO 858,teczka 2237, H.D. Antić, *Kad ne možemo kao braća, da živimo makar kao ljudi*, „Politika”, 9.5.1991.

bieżenia kolejnemu ludobójstwu”⁸⁸. Powoływano się na zbrodnie ustaszys i relatywizację ich poczynań niemal pięćdziesiąt lat później przez nacjonalistyczne władze Chorwacji. Przykładami służą teksty z dziennika „Politika”, które ukazywały się między wrześniem 1991 r. a lutym 1992 r. Jeden z autorów, Miodrag Šašić, przekonywał, że po II wojnie światowej na terenie byłego obozu koncentracyjnego, znajdującego się w wówczas pod kontrolą wojsk chorwackich, próbowano „zatrzeć ślady Jasenovaca” (10 IX 1991 r.). Uważał on, że o sprawie tej należało poinformować wspólnotę międzynarodową wraz z ONZ. W innych artykułach kontynuowano ten wątek, donosząc o zamiarach skierowania stosowanych apeli do Światowego Kongresu Romów, Światowego Kongresu Żydów. Uważano, że Jasenovac powinien zostać wpisany na listę UNESCO, a teren obozu należało wyłączyć spod jurysdykcji władz chorwackich, w związku z tym, że był on przez nie zaniedbywany⁸⁹.

Dnia 8 X 1991 r. oddziały Republiki Serbskiej Krajiny, wspierane przez formacje Jugosłowiańskiej Armii Ludowej przejęły kontrolę nad okolicami Jasenovaca. O słuszności tych działań był przekonany popularny wśród Serbów władka Atanasije Jevtić, który 22 X 1991 r. w Smederewie, podczas spotkania autorskiego (promował swoją książkę pt. *Velikomučenički Jasenovac*) mówił o konieczności „wyzwalania serbskich terenów w Chorwacji” i zapobieżenia powtórny zbrodniom, popełnianym na tamtejszych Serbach. Jak stwierdził, „przez nowe nieprawości kontynuowane są prześladowania poczynione w drugiej wojnie światowej w Jasenovacu (...) A ja mówię: to nie jest miasto [Jasenovac — M.S.] martwych, to miasto żywych i dlatego musi pozostać serbskie, bez względu na to, że ciężko będzie przeprowadzić granice na tym obszarze”⁹⁰.

W tekście zamieszczonym w tygodniku „Politika ekspres”, autorstwa Marka Ručnova, opisana została wizyta delegacji zachodnioeuropejskiej w Jasenovacu. Autor przytoczył słowa Branka Katany, który w grudniu 1941 roku zdołał uciec z obozu i przyłączył się do partyzantów. Opowiadał on o „niehumanicznych zbrodniach ustaszowskich”, twierdząc, w kontekście trwających natenczas działań zbrojnych między Chorwatami a Serbami, że „Ustaszys ponownie tam są, więc o jakichkolwiek badaniach nie może być mowy”. Były więzień odnosił się także do informacji, jakoby władze komunistycznej Jugosławii celowo umacniały nasyp nad rzeką Sawą, płynącą obok obozu, aby zatrzeć dowody świadczące o masowym ludobójstwie⁹¹. Znamienne słowa padły w wywiadzie z Milanem Bulajiciem, opublikowa-

⁸⁸ M. Reksć, op. cit., s. 219–220.

⁸⁹ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, M. Šašić, *Traži se eksteritorijalnost za Jasenovac*, „Politika”, 10.9.1991.

⁹⁰ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, M. Živković, *Jasenovac je zbirno ime za sva srpska stratišta*, „Politika”, 23.9.1991.

⁹¹ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, M. Ručnov, *Jasenovac još nije slobodan*, „Politika ekspres”, 24.2.1992.

nym w „Politika ekspres”, w kwietniu 1992 r. Odnosząc się do wystawy poświęconej działaniom wojennym z lat 1991/1992 (*Nasiljem i zločinom protiv čoveka*, na belgradzkim Kalemegdanie), M. Bulajić powtarzał tezę o „(...) wojnie krzyżowej Kościoła katolickiego przeciwko serbskiemu prawosławiu”, wyraził ponadto opinię, że polityka Niemiec, wspierająca integralność i niezależność Chorwacji, korespondowała z historycznymi powiązaniem między ruchem ustaszowskim a Trzecią Rzeszą⁹².

W październiku 1990 r. serbski dziennikarz Slobodan Kljakić przywoływał z kolei list byłych więźniów obozu koncentracyjnego w Jasenovacu. Uważali oni, że pod płaszczem demokracji w Chorwacji dochodziło do „wskrzeszania i wprowadzania w życie nazistowskich metod tyranii nad serbskim narodem”. Sygnatariuszami byli członkowie sekcji byłych więźniów obozów Jasenovac i Stara Gradiška, którzy działali przy oddziale organizacji weteranów wojennych (SUBNOR) w Belgradzie. Ich zdaniem, pod rządami HDZ szykanowano żyjący od wieków w Chorwacji naród serbski. Przeciwko Serbom stosowano represje, aresztowania, blokadę ekonomiczną, zmuszano ich do „ucieczki do lasu” (określenie to miało przywoływać serbskie doświadczenia walki z okupantami). List rozesłano do różnych organizacji kombatanckich na świecie, z prośbą o zainteresowanie sprawą serbską rządów poszczególnych państw⁹³.

KONKLUZJE

Sprawa zbrodni dokonanych w latach 1941–1945 przez chorwackich ustaszy była istotnym elementem polityki pamięci, realizowanej przez serbskie elity społeczne i polityczne w dziewiątej dekadzie XX w. Odzwierciedleniem ówczesnych nastrojów było szerokie poruszanie tej tematyki na łamach prasy, relacjonowanie wydarzeń rocznicowych związanych z funkcjonowaniem obozu w Jasenovacu. Pamięć o byłym obozie koncentracyjnym stała się symbolem zbrodni popełnianych na Serbach na terenach NDH i to pomimo faktu, że jak wskazuje Ivo Goldstein, więcej Serbów zostało zamordowanych w pogromach czy masakrach, niż w obozach koncentracyjnych. Historyk ten podaje, że spośród około 330 tysięcy serbskich ofiar, 90 tysięcy zginęła w obozach koncentracyjnych, podczas gdy około 120 tysięcy poniosło śmierć w wyniku pogromów, masakr i innych form terroru przeciwko ludności prawosławnej NDH⁹⁴.

⁹² HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, Z. Krasni, *Jasenovac kao sanatorijum*, „Politika ekspres”, 26.4.1992.

⁹³ HDA 2031, VND, MO 858, teczka 2237, S. Kljakić, *Osuda oživljavanja nacizma u Hrvatskoj*, „Politika”, 11.9.1990.

⁹⁴ I. Goldstein, *Jasenovac*, s. 794.

Zainteresowanie historią w latach 80., rewidowanie jej, odbywało się w warunkach reżimu komunistycznego. Należy pamiętać, że w ramach komunistycznej dyktatury niemożliwe było otwarte poruszanie trudnych tematów historycznych i dopiero postępująca autodestrukcja reżimu stworzyła przestrzeń do bardziej swobodnych dyskusji. Nacjonalizm w porównaniu do innych nurtów okazał się prądem dominującym. Według socjologa Nebojšy Popova wzrost roli nacjonalizmu w serbskim dyskursie publicznym wynikał z niemożności przedyskutowania po 1945 roku wielu tematów odnoszących się do doświadczenia wojennego, różnie postrzeganego w zależności od wspólnoty narodowej, współtworzącej federację jugosłowiańską⁹⁵. Z drugiej strony umiejętne manipulowanie polityką historyczną przez poszczególnych przedstawicieli serbskiej elity sprawiło, że niektórzy, chociażby Dobrica Ćosić, zyskali pozycję narodowych autorytetów.

Jasenovac stał się centralnym punktem narodowej martyrologii serbskiej⁹⁶. Dyskurs o narodowych krzywdach, tym ludobójstwie Serbów z NDH, był traktowany instrumentalnie. Podkreślano, że Serbowie jako jedyna nacja w Jugosławii byli pozbawieni republiki, której obszar pokrywałby się z granicami etnicznymi. Kwestia Jasenovaca służyła jednoczeniu narodowemu Serbów. Eksponowanie wielkiej liczby ofiar miało podkreślać szczególne doświadczenie wojenne Serbów. Argument ten był wykorzystywany w sytuacji powrotu do spraw narodowych w całej Jugosławii i w obliczu zwrotu nacjonalistycznego w Chorwacji, gdzie, czemu nie da się zaprzeczyć, dochodziło do relatywizowania ludobójczego charakteru NDH. Prasa odegrała w tym procesie istotną rolę ze względu na jej podporządkowanie organom państwowym i partyjnym. Wielu członków elity partyjnej Związku Komunistów Jugosławii, przede wszystkim dziennikarzy posuwało się do manipulacji, szukając rzekomych paraleli między sytuacją z lat II wojny światowej a przełomem lat 80. i 90. XX w.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Hrvatski Državni Arhiv, 2031 Vjesnikova Novinska Dokumentacija:
 MO 839,teczka 2224 (*Spomenici i spomen obilježja iz NOB u SR Hrvatskoj*)
 MO 858,teczka 2237 (*Jasenovac — obljetnice, komemoracije*)
Konwencja w sprawie Zapobiegania i Karania Zbrodni Ludobójstwa Organizacji Narodów Zjednoczonych z 9.12.1948.

⁹⁵ N. Popov, *Traumatology of the Party State* [w:] *The Road to War in Serbia*, s. 81, 99.

⁹⁶ M. Reksć, *Mit II wojny światowej w polityce historycznej serbskich i chorwackich nacjonalistów* [w:] *Mity historyczno-polityczne, wyobrażenia zbiorowe, polityka historyczna. Studia i materiały*, red. E. Ponczek, A. Sepkowski, t. 2, Toruń 2012, s. 211, 213–214, 217.

Opracowania

- Biserko S., *Hronologija događaja 1966–2006*, Beograd 2006.
- Blagojević M., *The Migration of Serbs from Kosovo during the 1970s and 1980s: Trauma and/or Catharsis* [w:] *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, red. N. Popov, Budapest 2000.
- Blagosavljević S., *The Unresolved Genocide* [w:] *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, red. N. Popov, Budapest 2000.
- Cesarz M., *Doktryna rasowa Niezależnego Państwa Chorwackiego (1941–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 2010, t. XXXII.
- Dedijer V., *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican. The Croatian Massacre of the Serbs during World Wars II*, New York–Freiburg 1992.
- Dragović-Soso J., „Spasioci nacije”. *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd 2004.
- Dulić T., *Ethnic Violence in Occupied Yugoslavia: Mass killing from above and below* [w:] *New Perspectives on Yugoslavia*, red. D. Djokić, J. Ker Lindsay, London–New York 2011.
- Dupalo A., *Banija i Sisak u NOP-u 1941.: događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb 2014.
- Đokić D., *Unutarnje pomirenje i nacionalna homogenizacija: Diskursi o pomirenju u Srbiji i Hrvatskoj krajem 80-ih i početkom 90-ih*, „Reč. Časopis za kulturu i književnost” 2003, t. 70, nr 16.
- Falski M., Rawski T., *Jasenovac, Bleiburg, Vukovar: mjesta pamieci a dyskurs publiczny* [w:] *Obóz-muzeum. Trauma we współczesnym wystawiennictwie*, red. M. Fabiszak, M.M. Owsiniński, Kraków 2013.
- Goldstein I., *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008.
- Goldstein I., *Jasenovac*, Novi Sad 2021.
- Goldstein I., *O broju ųrtava jasenovačkog logorskog kompleksa* [w:] S. Goldstein, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*, Zagreb 2016.
- Goldstein S., *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, Zagreb 2016.
- Jurić B., *Jasenovačke ųrtve i uspostava nacionalnog programa u Srbiji (1986.–1995.)*, „Radovi” 2017, t. 49.
- Koljanin M., *The Role of Concentration Camps in the Policies of the Independent State of Croatia (NDH) in 1941*, „Balkanica. Annual of the Institute for Balkan Studies” 2015, t. 46.
- Korzeniewska-Wiszniewska M., *Geneza konfliktu serbsko-albańskiego w Kosowie w latach 1968–1998 na tle wewnętrznej polityki Jugosławii — próba analizy*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2013, t. 48.
- Leinkin R., *Rządy państw Osi w okupowanej Europie*, Warszawa 2023.
- Marković T., *Kulturni pluralizam i mnonizam. Između višeglasnja i duha apsolutnog jedinstva* [w:] *Jugoslavija. Poglavlje 1980–1991*, red. S. Biserko, Beograd 2021.
- Milosavljević O., *Od Memoranduma do „kolektivne” odgovornosti* [w:] *Helsinkiške sveske*, nr 1 (*Srpska elita*), Beograd 2009.
- Muić V., *Organizacija i borbena djelovanje snaga NDH na području kotara Glina i Vrginmost tijekom 1941. godine* [w:] *Glina 1941.: tragedije i traume u pamćenju i zaboravu — zbornik znanstvenih radova s međunarodnim sudjelovanjem*, red. N. Globačnik, M. Radanović, I. Ranić, D. Roksandić, Zagreb 2022.
- Popov N., *Traumatology of the Party State* [w:] *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, red. N. Popov, Budapest 2000.
- Popović S., *Posljednja instanca*, t. 3, Beograd 2003.
- Radić R., *Crkva u politici i politika u Crkvi* [w:] *Helsinkiške sveske*, nr 1 (*Srpska elita*), Beograd 2009.
- Radić R., *Srpska pravoslavna crkva tokom 90-tih*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” 2016, t. 10.
- Radić R., *The Church and the ‘Serbian Question’* [w:] *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, red. N. Popov, Budapest 2000.
- Rekšć M., *Mit II wojny światowej w polityce historycznej serbskich i chorwackich nacionalistów* [w:] *Mity historyczno-polityczne, wyobrażenia zbiorowe, polityka historyczna. Studia i materiały*, red. E. Ponczek, A. Sepkowski, t. 2, Toruń 2012.

- Stojanović A., *A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945*, „Balkanica. Annual of the Institute for Balkan Studies” 2017, t. 48.
- Stryjek T., *Wobec II wojny światowej i Wojny Ojczyźnianej. Kwestia zbrodni masowych z lat 1941–1945 w polityce pamięci w Chorwacji od 1991 r.*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2016, t. 24/2.
- Stryjek T., *Współczesna Serbia i Chorwacja wobec własnej historii*, Warszawa 2000.
- Tomasevich J., *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010.
- Tuđman F., *Povijedna sudba naroda*, Zagreb 1996.
- Zirojević, *Kosovo in the Collective Memory* [w:] *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, red. N. Popov, Budapest 2000.
- Žerjavić V., *Manipulacije žrtvama drugog svjetskog rata*, Zagreb 1993.
- Žerjavić V., *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb 1992.

Strony internetowe

- Udruženje „Jadovno 1941”*, http://jadovno.com/arhiva/eng-lat_glina/articles/kalendar-genocida-28-jul-1941-svjedocenje-ljuban-jednak-seliste-glina-l.html [dostęp: 17.7.2023].
- United States Holocaust Memorial Museum*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/jasenovac>, [dostęp: 17.7.2023].
- Yad Vashem*, <https://collections.yadvashem.org/en/about/o6358> [dostęp: 17.7.2023].